

сено в європейську політичну науку англійським філософом XVII століття Томасом Гоббсом³.

Примечания

1. Заметим, что некоторая неуверенность Гоббса в обосновании природного равенства не мешает ему в дальнейшем с уверенностью декларировать равенство перед законом и судом людей — членов гражданского общества.
2. Всего Гоббс называет 20 естественных законов [см.: 2, 332–336]. Среди них — о справедливости, о честности арбитра или судьи, о неприкосновенности посредника в установлении мира, наконец, о вреде пьянства, уменьшающего способность к рассуждению.
3. Приношу искреннюю благодарность Бюро по образованию и культуре Государственного департамента США за предоставленный мне грант. Работая в Институте Дж. Кенана в Вашингтоне, я широко пользовалась фондами библиотеки Конгресса США, что сделало возможным данное исследование.

Литература

1. Strauss L. Natural Right and History. — Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1953.
2. Hobbes Th. Philosophical Rudiments concerning Government and Society // The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury / Now first collected and edited by Sir W. Molesworth. — London, 1841. — Vol. 2.
3. Hobbes Th. Leviathan, or the Matter, Form and Power of the Commonwealth, Ecclesiastical and Civil // The English Works. — London, 1839. — Vol. 3.
4. Hobbes Th. De Corpore Politico, or the Elements of Law // The English Works. — London, 1840. — Vol. 4.
5. Пемченко И. В. Право индивидуума в контексте политического конфликта: Т. Гоббс и теоретика власти de facto // Диалог со временем: Альм. интеллектуал. истории. — М., 2001. — Вып. 3.
6. Bowle J. Hobbes and His Critics. A Study of Seventeenth Century Constitutionalism. — London, 1951.
7. Mintz S. The Hunting of Leviathan: Seventeenth Century Reaction to the Materialism and Philosophy of Thomas Hobbes. — Cambridge, 1962.

УДК 340.11:163.12(477).001.11

О. С. Мельничук

КОНЦЕПЦІЯ І. О. ЛЬВІНА ПРО ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

В умовах побудови правової держави, до якої прагнуть різні політичні сили, все більш актуальною стає потреба подолання кризи законодавчого права в Україні та формування такої правосвідомості її громадян, яка може виступати як важливе джерело розвитку і успішного здійснення реформ, що проводяться.

Для сучасного правового розвитку давно немає секрету в тому, що правова культура особистості досяжна за допомогою різних засобів правового виховання, одним з яких є рівень організації правової освіти. Сталий контакт між юридичною наукою і суспільною правосвідомістю становить одну з важливих умов для розвитку правосвідомості особистості. Тому цінне не тільки твер-

дження про те, що правову культуру особистості потрібно виховувати, але й вказівка на те, яким чином цього досягти. Дана проблематика присутня як у загальнотеоретичних дослідженнях, так і в роботах фахівців з правової педагогіки: В. Корельського, Л. Новікової, Ю. Оборотова, В. Перевалова, Г. Працко, І. Сіземської, О. Скакун. Шлях до високого рівня правової культури особистості пов'язаний з дотриманням аксіом правосвідомості, запропонованих І. О. Ільїним, який полягає у вихованні в народі «здорової правосвідомості», що може стати визначальною у подальшому правовому розвитку нашої держави.

«Здорова правосвідомість», за І. О. Ільїним, — це більш широке та глибоке поняття, ніж «правосвідомість». У здоровій правосвідомості бере участь не тільки «знання» та «мислення», але й уява, воля, почуття і вся людська душа. Є недостатнім вірно знати свої правові повноваження, обов'язки та заборони; бувають люди, які відмінно знають їх і постійно зловживають цим знанням для того, щоб перевищити свої повноваження, применшити свої обов'язки та обійти заборони. Необхідно не тільки знати все це, але й визнавати в порядку «самозобов'язання» і, визнаючи, мати достатню силу волі для того, щоб дотримуватися визнаного. Треба звернутися до свого інстинкту та привчити його до «законослухняності» чи «лояльності», а це вдасться тільки тому, у кому «живе *духовність інстинкту*, досить сильна і визначена, щоб засвоїти *духовний зміст права*, його мету та його призначення» [1, 230].

Ідея І. О. Ільїна про виховання в народі «здорової правосвідомості» претендує на те, щоб бути визначальною у подальшому правовому розвитку нашої держави. І. О. Ільїн формулював цю ідею на підставі своїх наукових та теоретичних досліджень, покладаючи на себе відповідальність у справі пізнання основних закономірностей становлення, розвитку та функціонування вітчизняних держави і права. Всі його наукові дослідження були спрямовані на виділення державно-історичної та державно-національної ідеї, що виходила б «із самої тканини душі й історії», говорила б про головне у долях *минулого та майбутнього*, «світила цілим поколінням людей, осмислюючи їх життя та вливаючи в них бадьорість» [2, 457–458].

І. О. Ільїн не обмежувався простим формулюванням ідеї «здорової» правосвідомості. Він пропонував можливі шляхи досягнення такої правосвідомості за допомогою її виховання та через освіту.

Слід зазначити, що цю ідею І. О. Ільїна долучили до своєї теорії «євразійці», які відзначають, що правосвідомість, яка виховується в народі, дозволить уникнути небезпек для державного устрою, потенційної недовіри до будь-якого уряду, чи, навпаки, наївно-безоглядної довіри народу з погрозою переродження в тиранію та диктатуру. «Виховання моральної євразійсько-ідеократичної правосвідомості, що гармонічно поєднає релігійно-духовні, етнічні та соціально-політичні прояви державності, є кращий спосіб формування творчої духовної атмосфери суспільства — головного непорушного механізму відродження та процвітання держави» [3, 43]. Слідом за Ільїним євразійці переконані, що успішно вибратися з-під уламків більшовизму можливо за умови, якщо в перехідний період вдасться утримати творчу духовну атмосферу гідності та віри в націо-

нально-народні сили як ознаку сильної, стійкої, шановної та поважаючої народ патріотичної влади.

Здорова правосвідомість може бути розвинута та зміцнена в людях тільки у зв'язку з їх загальним і моральним вихованням. «Це виховання повинне прикріпити неясну й елементарну «духовну волю» до інстинктивного кореня життя й вказати їй предметний шлях до гідних її, безумовних змістів. Воно повинно ввести правосвідомість у життя *морально-доброї душі*» [1, 237].

Потрібно погодитися, що Ільїн був не першим із тих, хто наголошував на вихованні як на головному завданні масштабного значення. Макс Мюллер відзначав, що «там, де мова йде про виховання дітей, до життя треба підходити як до чогось найвищою мірою серйозного, відповідального та високого». Німецький богослов Толук стверджував: «Світ керується з дитячої»... Ільїн говорив, що світ не тільки «будується в дитячій», але й «руйнується з неї». Адже кожне наступне покоління, що народжується та виховується нинішнім поколінням уже зараз, — і буде жити в майбутньому, потенціал якому вже задається. І саме на покоління, що живе зараз, лежить частина відповідальності за майбутнє. Таким чином, родина — це лабораторія людських дол, особистих і народних, кожного народу окремо і всіх народів разом.

«Виховати дитину означає закласти в неї *основи духовного характеру* і довести її до здатності *самовиховання*. Батьки, що прийняли це завдання й творчо вирішили його, подарували своєму народу і своїй батьківщині *нове духовне вогнище*; вони здійснили своє духовне покликання, виправдали свою взаємну любов та зміцнили, збагатили життя свого народу на землі: вони *самі* ввійшли до тієї *Батьківщини*, якою варто жити та пишатися, за яку варто боротися та вмерти» [4, 150].

Дитина повинна не тільки зрозуміти, але й відчувати, що сутність держави полягає в тому, що всі її громадяни крім своїх приватних інтересів та цілей мають ще єдиний загальний інтерес та мету — захист держави і турботу про її успіх. «Або громадяни держави будуть послідовно виконувати цю місію, або вони перетворяться в політичних «бомжів» [5, 67].

Мета виховання, яку констатує І. О. Ільїн, — виховати до предметності. По-перше, це означає вивести людську душу зі стану холодної індиферентності та сліпоти до загального й вищого; відкрити людині очі на її включеність у тканину світу, на ту відповідальність, що з цим пов'язана, і на ті зобов'язання, що з цього випливають; викликати в ній «чуття та смак до справ *совісті, віри, честі, права, справедливості, церкви і батьківщини*». По-друге, відучити людину від вузької та пласкої самокорисливості, тієї безпринципної спритності, при яких неможлива ніяка культурна творчість й ніяке суспільне будівництво. Найважливіше, що повинна дати людині родина та школа — це предметно відкритий погляд, предметно живе серце та предметно готову волю, щоб воля була здатна й готова жертвувати своїм особистим інтересом і служити не за страх і не за борг, а за любов і за совість [6, 183–184].

Правосвідомість, як і свідомість моральна, релігійна, наукова, має потребу в раціональному систематичному формуванні, стимулюванні, позитивному со-

ціальному розвитку. Система мір, спрямованих на інтеграцію у свідомість людей політико-правових ідей, норм, принципів, що представляють цінності світової та національної правової культури, виступає як правове виховання.

Правове виховання — це цілеспрямована діяльність з трансляції (передачі) правової культури, правового досвіду, правових ідеалів і механізмів вирішення конфліктів у суспільстві від одного покоління до іншого; систематичний вплив на свідомість та поведінку людей і суспільства в цілому з метою формування визначених позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, настанов, що забезпечують розвиток правосвідомості та правової культури [7, 336–337].

Правове виховання в широкому розумінні — це правова соціалізація людини, коли вона виховується безпосередньо навколишнім середовищем у цілому. Правове виховання у вузькому розумінні — це цілеспрямоване підвищення правової культури людини, групи людей та суспільства в цілому шляхом правового навчання. Засобами правового виховання є: правова освіта; правова пропаганда; юридична практика державних органів та інших організацій; правомірне поведінка громадян, їхня особиста участь у здійсненні (реалізації) та охороні правових норм; самовиховання.

Правосвідомість громадян нашої держави довгий час знаходилася під тиском ірраціональної кризи правосвідомості, процесу переродження правового досвіду. Формула перекрученої правосвідомості, виведена І. О. Ільїним, говорить: держава є відносно обумовлена рівновага людських атомів, які суто матеріалістично треба сприймати та суто кількісно оцінювати; ці атоми поділяються за майновим принципом на різні соціальні класи і ведуть між собою боротьбу не на життя, а на смерть за земні блага. Уся ця кількість покликана до того, щоб методом знищення господарсько та духовно самостійної особистості домогтися споживчого щастя, при якому буде викоренена всяка нерівність та розходження [8, 12–13].

Така правосвідомість вірить в організований тиск, масу та кількість, цінує захоплення, силу та спритність, бореться всіма засобами — агітацією, наклепом, підкупом, інтригами та терором. Вона заявляє, що сутність права та держави тільки в цьому й полягає, вона намагається «науково» довести і вже довела, що правові відносини є не що інше, як відносини сили та влади; вона додає собі вигляд закінченої теорії, яка вчить тому, що шлях до щастя в жагуче бажаному майбутньому лежить через духовний розпад та розкладання людської душі. Донедавна це було нормою, і відійти від такої правосвідомості, виховати нову здорову правосвідомість є завданням нинішньої держави та суспільства.

Поки головною й абсолютною метою перетворення не стане людина, не абстрактний, а реальний звичайний громадянин, доти всякі зусилля, спрямовані на соціальне ламання, будуть нашттовхуватися на перешкоди і, зрештою, приречені на невдачу [9, 15]. Тому вірне виховання особистості, її самосвідомості та правосвідомості є найсуттєвішим елементом існування та розвитку держави і суспільства в цілому.

Як правило, у повсякденному житті люди не помічають правосвідомості та не виховують у собі її правильність. Але в духовно розвинутому суспільстві

духовно здоровій людині властиве переконання в тому, що у взаєминах людей можна й потрібно розрізняти об'єктивно вірну поведінку від об'єктивно невірної. «Відчуття, нехай навіть неясне, цієї об'єктивно діючої грані, що диктується власним досвідом, є первинний феномен правосвідомості. Якщо підходити до цього відчуття обачно й уважно, постійно й виважено перетворювати його в дійсність, підкріплювати та відпрацьовувати його, то зароджується свого роду духовна функція, яку можна назвати правовою совістю, чи голосом здорової, нормальної правосвідомості» [8, 7–8].

Усе громадське життя свідомо чи несвідомо пронизане та рухається за допомогою правосвідомості, зв'язується та реалізується. Через правосвідомість здійснюється будь-який зарібок та будь-яка покупка, як і будь-який злочин. Тому перед кожною людиною, суспільством та перед усім людством стоїть завдання — виробити в собі нормальну правосвідомість. А зробити це можна на основі повної віддачі об'єктивній правовій доцільності, твердим переконанням, правильним поняттям про честь, свободу та справедливість.

Правове виховання — одна із складових системи виховання нового покоління нашої держави. Народна правосвідомість завжди стверджувала право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання, житло і т.д. Однак в останні десятиліття рівень правової культури громадян України значно знизився. Загрозливих масштабів набули скептицизм, цинізм, лицемірство, недотримання законів. Народну правосвідомість може відродити тільки державна комплексна програма правового виховання.

Проблема правового виховання молоді стала надзвичайно актуальною, тому що рівень правової культури школярів та учнів не підвищується, профілактична робота серед підлітків майже не проводиться. Разом з тим у нинішніх соціально-економічних умовах, коли більше всього страждає підростаюче покоління, загострюється морально-правове неблагополуччя серед дітей та підлітків. Молодь усе більше втягується в злочинну діяльність, зростає злочинність серед неповнолітніх. Тому краща турбота держави про своє майбутнє — це турбота про дітей, про їхнє виховання й освіту.

Крім держави, у правове виховання й освіту великий внесок робить стихійна правова соціалізація людини. Як вже зазначалося, людина виховується безпосередньо навколишнім середовищем, оточуючими людьми. Усі люди безупинно виховують один одного — хочуть вони цього чи не хочуть, усвідомлюють чи не усвідомлюють, вміють чи не вміють. У взаємному суспільному вихованні людей — як молодших, так і старших, як начальника, так і підлеглого — необхідне, з чим потрібно погодитися, не тільки м'яке «ні» в ореолі любові, що «умовляє», але й тверде «ні» в атмосфері «наступаючого роз'єднання або відриву, що вже стався». «Людина вдається до злодіянь не тільки тому, що вона злодій, а ще тому, що вона привчена до цього безвладним самоприниженням оточуючих. Рабовласництво розбещує не тільки раба, але й рабовласника; розгнuzдана людина розгнuzдана не тільки сама по собі, але й суспільним середовищем, що дозволило їй розгнuzдати себе; деспот неможливий, якщо немає плазуючих; «усе дозволено» тільки там, де люди один одному все дозволили» [10, 60–61].

Однією з основ здорової правосвідомості є правова освіта. Правова освіта — засіб правового виховання. Як вже відзначалося, рівень правових знань громадян України низький. Правовий нігілізм сьогодні — лихо для нашої держави і для народу. Вихід з цього вбачається в цілеспрямованій правовиховній роботі серед молоді, особливо серед учнів і студентів, від яких залежить майбутнє нашої держави.

Потрібно відзначити, що на шляху вирішення проблеми правової освіти були вже зроблені перші кроки. У 1995 р. була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України «Про програму правової освіти населення України», а також затверджені «Програма правової освіти населення України» і Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення [11]. На жаль, проблема правової освіти вирішується, в основному, тільки кількісно, а не якісно. Прикладом може служити кількість юристів, що зараз випускається багатьма навчальними закладами, організованими навіть у вищих навчальних закладах, що мають дуже віддалене відношення до юридичної освіти. Випускники таких вищих навчальних закладів, як правило, не витримують конкуренції на ринку перевиробництва юристів і залишаються без роботи або працюють не за фахом. І, що образливіше всього, «нові» юристи самі мають низький рівень правосвідомості.

Правосвідомість сьогодні залишається на периферії педагогічної та суспільної думки. У той же час саме вона (її стан) викликає серйозні побоювання в плані підготовки нового суспільства до соціального життя — як з погляду елементарного знайомства з існуючими правовими нормами, так і з позиції вирішення практичних проблем.

У сучасному суспільстві процес формування правосвідомості повинен бути по можливості звільнений від стихійних факторів і тому, в тій чи іншій формі, масштабі включений у систему освіти, зобов'язаний стати, як це прийнято в розвинутих країнах, функцією освітніх структур. Без перебільшення можна сказати, що, якщо цього не буде зроблено найближчим часом, нам загрожує розкладання всієї нашої культури, тому що ми розучимося розрізняти добро та зло, заборонне та дозволене, право й обов'язок, волю та безправ'я [12, 66].

Таким чином, знання позитивного права є необхідним. Народ, що не знає «законів» своєї країни, живе поза правом. Не знаючи своїх обов'язків, неможливо їх дотримуватись у встановлених межах. Люди, що не знають про свої повноваження, довільно перевищують їх, або ж уступають силі. Ті ж, хто не знає про заборони, легко забуває про дисципліну чи виявляється приреченим на правову неосудність.

Народна правосвідомість може знаходитись на висоті тільки там, де на висоті знаходиться юридична наука. Живий контакт між юридичною наукою та свідомістю має є другою умовою для розвитку правосвідомості. «Зміст позитивного права повинен бути не тільки «доступний» народу так, щоб кожен у будь-якому випадку міг легко встановити свої правові повноваження, обов'язки та заборони; він повинен бути фактично введений у свідомість народу у всій своїй визначеності й недвозначній ясності. Правосвідомість полягає, на-

самперед, у тому, що людина знає про «існування» позитивного права та про свою «зв'язаність» ним і, далі, вона знає, що зміст цього права єдиний та визначений, незмінний за особистим свавіллям та випадковим інтересом і що зміст його «такий-то». Необхідно, щоб кожний фактично знав те, що йому по праву «можна», «обов'язково» та «не можна», щоб він як би відчував межі свого правового «статусу» у впевненості, що вони можуть бути змінені по праву, але не проти права і не в обхід його [1, 160–168].

Однак правова освіта не є єдиною основою здорової правосвідомості. Є ще одна сторона проблеми: саме розвинута правосвідомість уможливує ситуацію, коли людина кориться законам своєї країни за почуттям вільно визнаного обов'язку. Здорова правосвідомість — єдиний спосіб не тільки підтримати правопорядок, що саме по собі необхідно для нормального функціонування культури, але й «залишитися вільною, тобто культурною людиною». «Таємниця» свободи полягає не в свободі від законів, а в добровільному «самозобов'язанні» до їх виконання. Мова, таким чином, йде про формування такої правосвідомості, яка приймає чинні закони для того, щоб не формально проводити їх у життя, а перетворювати юридичні формули в норми культурного загального життя, наближати їх лояльними засобами (у рамках чинного права) до досконалих та «людяних» [12, 67].

Ясно, що люди можуть прекрасно знати свої права, обов'язки, соціальні заборони і при цьому їх ігнорувати. Тому значиме не стільки знання їх, скільки «визнання дотримання» на рівні «духовного інстинкту». А це досягне тільки за умови вихованої в людині здорової правосвідомості.

Крім перерахованих вище засобів правового виховання здорової правосвідомості, потрібно відзначити правову пропаганду, юридичну практику державних органів та інших організацій. Зрозуміло, що реалізація цих засобів ще в більшій мірі потребує необхідності існування *«покоління правознавців, які прозріли та перевиховали себе, які зуміли б передбачити та здійснити систему вірного соціального виховання — виховання в масі нормального суб'єкта права»*.

Прямим обов'язком нашого покоління є охорона своєї батьківщини від повторення злочасних помилок минулого — і в той же час засвоєння вірної мудрості старого [13, 226–228]. Правова освіта і виховання здорової правосвідомості вирішить це завдання. Здорова правосвідомість дозволить перебороти недуги правосвідомості окремих суб'єктів, здійснювати право через закон, правління, суд та договірні відносини.

Юридична наука, на думку І. О. Ільїна, повинна будуватися не просто як наука про «право», але як наука про *«право в нормальній правосвідомості»*: тому що мало думати про право, треба його випробовувати та бачити. Суто розумове обходження з правом має справу не з правом, а з його відстороненими тінями; не з предметом, а з його дозволеними, можливими схемами; не з реальністю, а з довільними комбінаціями.

Здорова правосвідомість, «виходячи з волі до духу і підживлюючись волею до добра», починає неминуче перебудовувати соціальне життя людей відповід-

но до принципів духовного самоврядування, почуття власної гідності, поваги, довіри і справедливості, тобто аксіом правосвідомості.

Побудова правової держави, проголошена Конституцією України, обумовлює істотне підвищення правосвідомості громадян, їх правової культури, неухильне дотримання вимог законодавства, послідовну реалізацію прав і свобод людини та громадянина. Успішне вирішення цих завдань залежить від багатьох факторів і значною мірою від рівня організації правової освіти та виховання населення країни.

Для України необхідна така система правового виховання й освіти, яка допоможе громадянам стати особистостями, що розуміють межі свободи через призму здорової правосвідомості, що відчують різноманітні можливості права: принциповим є виховати громадян, здатних осмислити важливість творення нової держави, діючої в їх інтересах.

Література

1. Ильин И. А. О сущности правосознания. — М.: Рарогъ, 1993. — 235 с.
2. Ильин И. А. Творческая идея нашего будущего // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1998. — Т. 7. — С. 453–488.
3. Русский узел евразийства. Восток в русской мысли: Сб. тр. евразийцев. — М.: Беловодье, 1997. — 525 с.
4. Ильин И. А. Путь духовного обновления // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1996. — Т. 1. — С. 37–282.
5. Повикова Л. И. Педагогические идеи И. А. Ильина (опыт современного прочтения) // Педагогика. — 2001. — № 10. — С. 62–68.
6. Ильин И. А. О воспитании в грядущей России II: Наши задачи // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1993. — Т. 2, кн. 2. — С. 182–188.
7. Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перезалова. — М.: Юрмашинфра, 1998. — 559 с.
8. Ильин И. А. Большевик и кризис современного правосознания // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1998. — Т. 7. — С. 7–26.
9. Працко Г. С. Проблема властного порядка в философии права И. А. Ильина // Философия права. — 2003. — № 1 (7). — С. 14–21.
10. Ильин И. А. О сопротивлении злу силою // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1996. — Т. 5. — С. 31–220.
11. Про Програму правової освіти населення України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 трав. 1995 р., № 366 // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 8. — Ст. 198.
12. Сиземская И. П. Мировоззрение как цельность образования: С. И. Гессеп, В. В. Зельковский, И. А. Ильин // Педагогика. — 2001. — № 1. — С. 63–67.
13. Ильин И. А. Основные задачи правоведения в России // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1999. — Т. 9–10. — С. 201–230.